

ας είναι βέβαιος ο αναγνώστης, ότι ημείς οι διηγηματογράφοι
*ἴδμεν ψεύδεα πολλά λέγειν ἐτύμοισιν ὁμοία,
ἴδμεν δ' εὐτ' ἐθέλωμεν ἀληθεῖα μυθήσασθαι.*

ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, 1891 (β' 158)¹

Από τη στιγμή που απονεμήθηκε στον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη ο τίτλος του «Αγίου των Γραμμάτων-μας», ήταν φυσικό να φυτρώσουν, πλάι στους λίγους σοβαρούς μελετητές-του και στους λιγότερους εργατικούς ερευνητές, πλήθος οι προχειρογράφοι πανηγυριστές, χριστιανοί ή και «εν μέρει χριστιανίζοντες», λιγότερο ή περισσότερο φανατικοί.

Ιδιαίτερα απέναντι στο πρόσωπο της Φραγκογιαννούς, που στις 15 Ιουνίου 1983 έκλεισε ογδόντα χρόνια ζωντανής παρουσίας στους χώρους της σύγχρονης ευαισθησίας,² ο φανατισμός των πανηγυριστών υπήρξε, έστω και κατ' ανάγκην, έστω και αμήχανα, εμφανέστατος και πεισματώδης, όπως θα δούμε.

Πάντως, όπως και νά 'ναι, ευκαιρία ν' αναφερθούν στη «Φόνισσα» βρήκαν όλοι σχεδόν όσοι έγραψαν για τον Παπαδιαμάντη — μελετητές, πανηγυριστές, προοδευτικοί (εντός πολλών εισαγωγικών, ή και άνευ). Ο απλούστερος και συχνότερος τρόπος ήταν, για ν' αποφύγουν να επαναλάβουν άλλη μια φορά το όνομα του πεζογράφου, να καταφύγουν στην εύκολη αλλά και ενδεικτικότετη περίφραση «ο συγγραφέας της Φόνισσας»: πλάι

1. Οι παραπομπές αφορούν την έκδοση του Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλου.

2. Στις 15 Ιουνίου 1903 τελείωσε η δημοσίευση της «Φόνισσας» στα τεύχη του περιοδικού *Παναθήναια*: είχε αρχίσει στις 15.1.1903.

σ' αυτή την περιφραση, επίσης πολύ συχνά, αναδύονταν δύο τρία σταθερά και πασιγνώστα κλισέ περί αριστουργήματος.

Λιγότερο, βέβαια, συχνά γράφονταν και γράφονται, με αφορμή πάντα τη «Φόνισσα», λίγες παράγραφοι ή και σελίδες για τα «φοβερότερα βάθη και πάθη της ανθρώπινης ψυχής» ή για τα «βιολογικά τάρταρα» και τα «φοβερά μηνύματα» (Νικολαΐδης, 127 και 130³)· για τη «διαμαρτυρία μπροστά στη Μοίρα» των γυναικών του νησιού (Πρωτοπαπά, 747), ή και, γενικότερα, για την «έκφραση της ιδιαίτερης μοίρας της γυναίκας» (Σαράντη, 347)· κι ακόμη για την «ανδροκρατία και ανδροτρομοκρατία» και τη «σκλαβιά του γυναικείου φύλου» (Οικονόμου, 64 και 65).

Τέτοια γραψίματα, ωστόσο, που ούτε μόνο στην παπαδιαμαντική βιβλιογραφία απαντούν, ούτε και τη ρητορική-μας γενικο-προχειρο-λογία επαρκώς τεκμηριώνουν, δεν είναι καν τα πιο ενδιαφέροντα συμπτώματα του (ενμέρει, βέβαια, αλλά σπασδήποτε) νοσηρού τρόπου με τον οποίο αντιμετωπίστηκε αυτό το «κοινωνικόν μυθιστόρημα» του Παπαδιαμάντη.

1. Ταυτίσεις, δαίμονες και εκφραγκισμοί

Λυπηρόν ότι η φαντασία τινών των αναγνώστων προέδραμε της ημετέρας. Τούτο είναι δυστύχημα διά τον μυθιστοριογράφον ουχ ήττον ή διά τους αναγνώστας.

ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, 1884 (α' 633)

Ο Μανόλης Χαλβατζάκης είχε υποστηρίξει στα 1960 ότι η Φραγκογιαννού είναι «η ενσάρκωση του ίδιου του δημιουργού» της (Χαλβατζάκης (α), 177)· και στα 1977 το επανέλαβε εντονότερα: ο Παπαδιαμάντης θα μπορούσε, αλά Φλομπέρ, να «ομολογήσει: η Φραγκογιαννού είμαι εγώ» (Χαλβατζάκης (β), 674α).

3. Βλ. τη βιβλιογραφία στο τέλος.

Και όπως ο λόγος φέρνει αντίλογο, ο Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος γυρεύει ακριβώς το αντίθετο: να «βεβαιωθούμε πως ανάμεσα στον Παπαδιαμάντη και στη Φραγκογιαννού κυλάει φαρδύ ποτάμι» (Τριανταφυλλόπουλος, 139).

Βαρύς ο λόγος, υπερβολικός κι ο αντίλογος.

Το ζήτημα, φυσικά, δεν είναι πρωτοφανέρωτο· ούτε και αφορά τον Παπαδιαμάντη μονάχα.⁴ Ο σχετικός προβληματισμός ξεκινά πάντα από πρωτοβάθμια ερωτήματα («ταυτίζεται ο συγγραφέας με τον ήρωά-του; αυτοβιογραφείται;»), αλλά επεκτείνεται, αν δε θέλει να πνιγεί στα ρηχά των απλουστεύσεων, σε κάποιες εξειδικεύσεις: «σε ποιο βαθμό ταύτιση; σε ποια σημεία; πόσα συστατικά του δημιουργήματος πηγάζουν από την προσωπική ζωή του δημιουργού (αυτο-βιογραφισμός), και πόσα είναι, κατά τη διατύπωση του ίδιου του Παπαδιαμάντη (β' 158), 'γεγονότα εξ όσων είδα ιδίως όμμασιν' (ετερο-βιογραφισμός);».

Ειδικά στη δική-μας περίπτωση, το ζήτημα της όποιας ταύτισης πλάστη και πλάσματος αντιμετωπίστηκε με τρόπους που οδήγησαν σε (τουλάχιστον) υπερβολές. Και ήταν φυσικό κάτι τέτοιο, από τη στιγμή που οι λάτρεις του «Αγίου των Γραμμάτων-μας» αναγκάστηκαν να χαράξουν σαφή όρια, «βαθύ ποτάμι», ανάμεσα στο δημιουργό, που αποτελούσε το αντικείμενο της λατρείας-τους, και στο δημιούργημα, που όχι μόνο δε χωρούσε στο δικό-τους χώρο λατρείας, αλλά στα μάτια-τους τον

4. Βλ. το κεφάλαιο «Literature and biography» στην από το 1949 αναντικατάστατη *Theory of Literature* των R. Wellek και A. Warren· και την ενημερωμένη ως το 1962 βιβλιογραφία τους. Από άλλες σκοπιές το ζήτημα το αντιμετωπίζουν νεότεροι μελετητές: λ.χ., ο Phillipe Lejeune, «Le pacte autobiographique», *Poétique* 14 (1973) 137-162, η Elisabeth W. Bruss, «L'autobiographie considérée comme acte littéraire», *Poétique* 17 (1974) 14-26, ο Burton Pike, «Time in autobiography», *Comparative Literature* 28 (1976) 326-342, ο Mark Eli Blanchard, «The critique of autobiography», *Comparative Literature* 34 (1982) 97-115.

υπονόμευε κιάλας.

Θα χρειαστεί μια ενδεικτική αναδρομή στην παπαδιαμαντική κριτικογραφία.

Στα 1925 ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου χαρακτηρίζει τη «Φόνησα» ως «επανάστασιν κατά της ζωής»· κι έσπευδε να διευκρινίσει πως ο συγγραφέας της «ήξευρεν ότι η επανάστασις αυτή δεν γίνεται» (Παπαντωνίου, 182α). Από αυτή την προσεχτική και ευαίσθητη παρατήρηση του Παπαντωνίου φτάσαμε σε μια σειρά από αλληπάλληλες καταδικαστικές ετυμηγορίες — όχι βέβαια κατά του «Αγίου», αλλά κατά του ανοικονόμητου δημιουργήματός-του: «τον Πλάστη πολεμούσε η Φραγκογιαννού» (Μπαστιάς, 181)· «φως φανάρι: η Φραγκογιαννού σηκώνει, πραγματικά, μπαϊράκι εναντίον του Θεού» (Τριανταφυλλόπουλος, 136)· «η Φραγκογιαννού τὰ ἔβαλε με το Θεό». (Λιγνάδης, 123). Μετά από τέτοιες ομοβροντίες δε θα πρέπει να δυσκολευτούμε να καταλάβουμε γιατί ένα ολόκληρο κεφάλαιο, που οι μισές τουλάχιστον σελίδες-του αφορούν τη Φραγκογιαννού, τιτλοφορείται «Το δαιμονιακό πάνθεο», ούτε γιατί η *Χαδοῦλα, χήρα Ιωάννου Φράγκου*, ονομάζεται «δαιμονιακή μορφή», «αντίποδας του Χριστού», «δαιμονιακή ενσάρκωση», «όργανο του Εωσφόρου» (Μπαστιάς, 149-190 και 156, 163, 167, 185)· ούτε γιατί την ίδια *γραία* άλλος μελετητής τη βαφτίζει, με οπωσδήποτε μικρότερη χριστιανική αγριότητα, «οριακό σύμβολο μίσους ζωής» (Ράμφος, 76), κι άλλος τη θέλει «δαιμονικά» παραλογιζόμενη, «τυφλωμένη» και «ειρωνικά» «σοσιαλίστρια και φεμινίστρια και βοηθό της Ιστορίας» (Τριανταφυλλόπουλος, 137, 88, 143)· ούτε γιατί ένας τρίτος μελετητής επιμένει, προπολεμικά, πως τη Φραγκογιαννού «τη χαρακτηρίζει μια δύναμη άλλου ποιού, η *σατανική*» (Σπανδωνίδης (α), 954β), και μετά είκοσι χρόνια επαναλαμβάνει ότι στο πρόσωπο της ηρωίδας «αποκαλύπτεται το εωσφορικό πνεύμα, που φωλιάζει μέσα στην ψυχή του ανθρώπου» (Σπανδωνίδης (β), 32).

Αυτή η ιδεολογική αμηχανία (για ν' αποφύγουμε άλλους χαρακτηρισμούς), που αρκετοί από τους λάτρεις του «Αγίου» αι-

σθάνθηκαν απέναντι στη *γραία Χαδούλα*, εκδηλώθηκε και απέναντι σε άλλα δύο συστατικά του πεζογραφήματος: στον υπότιτλο «κοινωνικόν μυθιστόρημα», που ο ίδιος ο Παπαδιαμάντης τον θέλησε, και στο ανδρωνυμικό της ηρωίδας.

Ο ακαδημαϊκός Σπύρος Μελάς αγανακτεί στα 1954 με τον υπότιτλο «κοινωνικόν μυθιστόρημα»: μοιάζει μάλιστα να τον θεωρεί «φραγκισμό», και σημειώνει ευχαριστημένος: «Τι καλά πού 'καναν να βγάλουν, από τη δεύτερη [έκδοση], αυτόν τον άπρεπο υπότιτλο» (Μελάς, θ').

Επειδή όμως ο υπότιτλος, όπως ήταν και φυσικό, επανήλθε, ο Τριανταφυλλόπουλος, είκοσι τόσα χρόνια μετά το Μελά, φροντίζει βέβαια να παραδεχτεί πως «κανένας δε λέει πως ο Παπαδιαμάντης γράφει ερήμην της κοινωνίας όπου ζει» (Τριανταφυλλόπουλος, 144): σ' αυτή την αβλαβή γενικότητα περιορίζει ό,τι θα μπορούσε και τότε και τώρα να δηλώνει το «κοινωνικόν μυθιστόρημα». Αλλά δε φθάνει τόσο μόνον· σ' άλλο σημείο του μελετήματός-του ο ίδιος απορρίπτει, έμμεσα αλλά ξεκάθαρα, τον άβολο υπότιτλο του Παπαδιαμάντη, με ιδιαίτερη μάλιστα ένταση: «επιμένω γαϊδουρινά πως δεν είναι 'κοινωνικός' συγγραφέας [ο Παπαδιαμάντης], αλλά θεολόγος (...). Η *Φόνισσα* λοιπόν είναι τίτλος θεολογικός» (Τριανταφυλλόπουλος, 132).

Στο ίδιο κείμενο του Σπύρου Μελά οφείλουμε και όσα αφορούν το όνομα *Φραγκογιαννού* και τον πιθανό εκφραγκισμό — του πλάστη; του πλάσματος; και των δύο; Όποιος θέλει, αποφασίζει ό,τι θέλει.

Εφόσον, κατά την άποψη του Μελά, με τη «*Φόνισσα*» ο Παπαδιαμάντης «έδωσε γην και ύδωρ στους 'φράγκους'» κάνοντας μια «υποχώρηση στα 'φράγκικα' καλούπια της νουβέλας», άραγε, αναρωτιόταν ο ακαδημαϊκός, «νά' χει μπει επίτηδες, σαν δηλωτικό κι ελαφρά ίσως ειρωνικό, το Φραγκογιαννού, σαν όνομα της ηρωίδας;» (Μελάς, θ'· βλ. σχετικά και Χαλβατζάκης (α), 64).

Το ερωτηματικό του Μελά, σε είκοσι τόσα πάλι χρόνια, θα μετατραπεί σε βεβαιότητα: «Δεν είναι τυχαίο το όνομα της *Φραγκογιαννούς*» (Ράμφος, 79). Συγχρόνως, κι αυτό ίσως είναι

το σημαντικότερο, μεταφερόμαστε τώρα πια, από το χώρο της τεχνικής, στον οποίο αναφερόταν η ατεκμηρίωτη καταδικαστική παρατήρηση του Μελά, στο «ήθος και στην κλίση της ψυχής» της ηρωίδας (Ράμφος, 79). Έτσι, από ένα όνομα καταλήξαμε σε μια καταδίκη — μιαν ακόμη: στο «φράγμα» της *γραιάς Χαδούλας* επιμένει ο ένας μελετητής (Ράμφος, 79): «έφτασε μέχρι το πνευματικό-της φράγμα» επαναλαμβάνει ο άλλος (Μαλεβίτσης, 296).

Βέβαια, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς πως πρέπει να είμαστε κι ευχαριστημένοι, από τη στιγμή που ο δήθεν αφελής τρόπος με τον οποίο δόθηκαν τέτοιες προεκτάσεις σ' ένα ανδρωνυμικό, δεν έχει ως σήμερα εφαρμοστεί και σε κανένα άλλο όνομα ή παρανόμι, λ.χ. στην *Τουρκο-Λένη* του διηγήματος «Τρελή βραδιά» (1900, γ', 315-326).

Το «δυστύχημα διά τον μυθιστοριογράφων ουχ ήττον ή διά τους αναγνώστας», δυστύχημα που, πολύ κοντά ακόμη στο ξεκίνημα της σταδιοδρομίας-του, επεσήμαινε ο ίδιος ο Παπαδιαμάντης, δεν καλύπτει φυσικά την περίπτωση του «κοινωνικού μυθιστορήματος» του 1903. Η «Φόνισσα» δεν αντιμετώπισε την αθώα βιασύνη της «φαντασίας τινών των αναγνωστών», αλλά τον προκρούστειο φανατισμό των προκατασκευασμένων αντιλήψεων.